

усякому разі, я як педагог, з чистою совістю можу дивитися в очі усякому, бо за цей скрутний час, як мені відомо, ніхто з учеників середньої школи не постраждав у бойовищі, як це було мало не рік назад з багатьма з школярів, коли вони вступили у військо, борючись з більшовиками, і потім здобули собі гучного похорону. Тоді були вони більше двох місяців у справжній військовій службі і тільки в кінці марта місяця військовий міністр видав наказ, що пора повернути молодь до школи. Не дай, Боже, щоб такі події коли-небудь повторилися.

Що ж до того тону і методу, яким про мене говорила «Нова Рада» то, звичайно, я реагувати на це не стану, бо гадаю, що сама часопис цим тоном видала собі найкращий атестат.

В. Науменко.

Джерела та література:

1. Усенко І. «Співробітник з окремим дорученням» // Вісник НАН України. - 1994. - № 5. - С.79.
2. Борисюк З. П'ять листів М.Л. Кропивницького // Український театр. - 1990. - 33. - С.22-24; Ільєнко І. Володимир Науменко (1852-1919) // Літературна Україна. - 1992. - 6 серпня; Ільєнко І. «Приговор привести в исполненіє в 24 часа» // Літературна Україна. - 1992. - 13 серпня; Деба А., Щербанюк І. Повернення з небуття // Київський вісник. - 1993. - 6 березня та інші.
3. Кабінет міністрів при гетьмані П. Скоропадському.
4. Дзеджула Ю., Панкова Є. Володимир Науменко: Історичні портрети // Освіта. - 1993. - 6 січня. - С.13.
5. З 1897 по 1907 рік В.П. Науменко очолював Київське товариство грамотності.
6. 1918 рік - висунуті обвинувачення В.П. Науменку щодо його педагогічної діяльності.
7. На фронт.

Олена Герасименко

●

РОЛЬ ЦЕНТРАЛЬНИХ ТА МІСЦЕВИХ АРХІВІВ У ВИВЧЕННІ АГРАРНОГО РУХУ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1900 - ЛЮТИЙ 1917 рр.)

Серед багатьох питань історії України ХХ століття важливе місце займає аграрний рух. Серйозні економічні проблеми, пов'язані з революціями, війнами, негативно впливали на становище народних мас України, лівову частку якого складало, особливо на Лівобережній Україні, багатостраждальне селянство. Вкрай розорена упродовж капіталістичної еволюції II пол. XIX ст. переважна більшість українського селянства в умовах назрівання революції 1905-1907 рр. дедалі активніше включалася у загальноновизвольну боротьбу українського народу, переслідуючи протє свої специфічні цілі: боротьбу за економічне і соціальне визволення й перш за все - демократичне вирішення аграрного питання. Поразка революції 1905-1907 рр. об'єктивно привела до тимчасового скорочення розмаху селянського руху. Його нове піднесення збігається з початком аграрних перетворень П. Столипіна й помітно активізується в роки Першої світової війни.

Глибоке вивчення перелічених вище та інших подій і явищ, які відбувалися у 1900 - лютому 1917 рр. в українському селі, має важливе наукове значення для правильного розуміння процесу розгортання боротьби українського народу за своє соціальне і національне визволення, процесу формування підвалин для майбутньої боротьби за українську державність після повалення самодержавства, в якій селянство брало найактивнішу участь. До того ж в умовах радикальних змін у житті суспільства кінця ХХ - початку ХХІ ст. назріла необхідність переосмислити

з нових методологічних позицій наявну інформацію щодо селянського руху на Лівобережній Україні в зазначений період. Усім вищесказаним і обгрунтовується актуальність і наукове значення даної проблематики.

Історіографію аграрного руху на початку ХХ століття умовно можна поділити на дорадянський, радянський і сучасний періоди. Дорадянський період¹ (1900 - 1920 рр.) позначився невеликою кількістю робіт, і майже всі вони носили описовий, науково-популярний характер. Це було цілком закономірним явищем для того часу, коли викликана революцією, війнами економічна криза певний період супроводжувалась розрухою культурного і духовного життя, породженого тими політичними катаклізмами, які переживали народи Російської імперії, в тому числі й українці. Радянський період поділяється на декілька етапів і охоплює початок 20-х - кінець 80-х років ХХ століття. Перший етап 20-30-і роки²; другий - 40-50-і роки³; третій - 60-і - кінець 80-х років⁴. За цей довготривалий період радянським історикам вдалося максимально зібрати та узагальнити значний фактичний матеріал, в якому вони висвітили велику кількість селянських виступів, розкрили характер і форми боротьби селян, показали соціально-економічні передумови її виникнення, мету та історичне значення. Але цілком закономірно, що радянська історична наука, яка на озброєнні мала «найпередовішу методологію», опинилася все-таки в тяжкому кризовому стані. Адже вона замовчувала одні історичні факти й акцентувала увагу на інших, вдавалася до прямих фальсифікацій. Нехтування принципами об'єктивності й історизму певною мірою відбилося і в наукових дослідженнях з вивчення проблем впливу політичних партій на селянство України на початку ХХ століття. Сучасний період⁵ охоплює часи перебудови і до сьогоднішнього дня. Зміна методологічних орієнтирів призвела до перегляду напрямків досліджень. На перше місце істориками висувалися вже не класові інтереси, а загальнолюдські цінності. Цей перехід до нового етапу історіографії у зв'язку з тягарем попередніх тенденційних уявлень відбувався нелегко, через що у працях 90-х років можна побачити своєрідне співіснування старих і сучасних підходів та оцінок. На першому Всеукраїнському симпозиумі з проблем аграрної історії, що відбувся в Умані у жовтні 1996 р., були визначені основні пріоритети вивчення аграрної історії України, у тому числі зміна методологічних орієнтирів досліджень, переосмислення історичного досвіду, вироблення понятійного апарату дослідників селянських рухів і земельної власності. Такі умови спричинили подальший розвиток досліджень істориків-аграрників, які характеризувалися переосмисленням вітчизняної історії на основі нових концептуальних засад, включенням у науковий арсенал нових проблем тощо.

На жаль, маючи таку ґрунтовну історіографічну базу з даної проблематики, ми й досі не маємо жодного монографічного дослідження, яке б узагальнювало селянський рух на Лівобережній Україні у 1900 - лютому 1917 рр. Оскільки будь-яке історичне дослідження неможливе без вивчення і використання джерел, ми зацікавились фронтальним вивченням матеріалів центральних і місцевих обласних архівів. Останнім, до речі, М.Н. Лещенко надавав перевагу, наголошуючи, що матеріали місцевих архівів при ретельному їх обстеженні відображають розмах селянського руху повніше, ніж матеріали центральних установ⁶.

Вивчення архівних джерел було пов'язано з певними труднощами. По-перше, в архівних фондах центральних установ матеріали здебільшого розкидані: багато прохань і скарг зберігаються у фонді Головного комітету, а документи про заворушення - в фондах Міністерства внутрішніх справ, Міністерства юстиції тощо. Часто про заворушення свідчить лише один документ або звіти чи зведення. У справах про «конкретні події» виступи селян представлені як кримінальні злочини, де головну увагу звернуто на те, хто кого й чим побив. По-друге, губернатори і генерал-губернатори краю, користуючись великими повноваженнями, могли без санкції уряду самостійно придушувати селянські заворушення, тому в центральні органи, як правило, надходили повідомлення про найбільші селянські виступи. По-третє, звіти, подання, листування, ухвали, вироки

і повідомлення, авторами яких були губернатори, поліцейські пристави, справники, прокурори, значною мірою перекручували ті питання, які стосувалися селян, змісту і напрямку селянського руху, спрямованого проти поміщиків, куркулів, царської влади. Урядовці центральних, губернських і повітових органів царської влади, говорячи про ті чи інші селянські виступи, не вказували на їхні справжні причини, а пояснювали впливом на так званих «підбурювачів», та «зачинщиків», «вожаків», називаючи селян «буйним і темним натовпом».

Крім цього, ми припускаємо, що ті матеріали, які зберігаються на сьогодні в місцевих архівах, неповні. І цьому є декілька причин. Деякі архівні фонди постраждали внаслідок Великої Вітчизняної війни, коли німці вивозили документи ешелонами до Німеччини або використовували їх для опалення приміщень (мова йде про Чернігівський та Сумський обласні історичні архіви). Деякі фонди державного архіву Харківської області постраждали від халатного становлення відповідних співробітників, що призвело до прориву труби, внаслідок чого було затоплено багато документів, які не підлягають встановленню тощо.

У державному архіві Російської Федерації у м. Москві (далі ДАРФ) нами був опрацьований Фонд департаменту поліції міністерства внутрішніх справ. 1880-1917 рр. (Ф.102), який складається з особливого відділу, 4-го діловодства та перлюстрації. В особливому відділі представлені документи відображають стан селянства Російської імперії в к. XIX - на початку XX століття: неврожаї хліба, голодування, організацію продовольчої допомоги населенню неврожайних губерній у к.1890-х років, селянське малоземелля та, як наслідок цього, аграрний рух по губерніях. Тут містяться донесення начальників ГЖУ, звіти по губерніях за 1905-1906 рр., заходи боротьби уряду, зародження та діяльність Селянського союзу, ставлення селян до Державної думи, їх участь у передвиборчій кампанії 1906 року, селянські накази, діяльність селянських депутатів у Державній думі, Столипінська аграрна реформа та ставлення до неї селянства.

4-те діловодство складається з листування департаменту поліції, довідок, донесень начальників ГЖУ та охоронних відділень, звітів губернаторів про настрої серед населення, в тому числі серед селянства. Тут зберігаються справи про аграрний рух у 1900 - 1917 рр. безпосередньо в Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях.

Справи перлюстрації в основному охоплюють 1906-1917 рр. У цій колекції є як повністю скопійовані листи, так і частково, є зашифровані листи, деякі з них мають розшифрований текст. Усі ці листи дають змогу охарактеризувати епоху, час, ставлення різних класів до тих чи інших подій політичного життя (революційні виступи 1905-1907 рр., Столипінська аграрна реформа, Перша світова війна тощо). Частина цих листів відображає причини аграрного руху.

Фонд Карного відділення першого департаменту Міністерства юстиції 1892-1917 рр. (Ф.124.) включає в себе матеріали про політичні партії Російської імперії, про селянський, робітничий, національний, релігійний рухи та про революційний рух в армії та на флоті. Справи тимчасової канцелярії цього фонду містять доклади, рапорти прокурорів судових палат та окружних судів про притягнення до дізнання та його хід, заключні висновки прокурорів про результати розслідування та про міри покарання звинувачених. Є тут і листування канцелярії та прокурорів про нагляд за ходом дізнання.

Після 1991 року, з приходом в Україну незалежності, історикам відкрилась можливість побачити документи, які довгий час йшли під грифом таємно. Не є винятком і центральний державний історичний архів у м. Києві (далі ЦДІАК України). Ці документи переважно були пов'язані з існуванням та діяльністю Революційної української партії на території Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній, яку так довго намагались замовчувати в радянський період.

Фонд Київського губернського жандармського управління (Ф.274) має листування по дізнанню про масові полтавсько-харківські виступи селян восени 1902 року. Крім цього, у фонді є порушені справи проти діячів різних політичних

партій, а саме: РУП, РСДРП, УСДРП, СР, групи анархістів-комуністів тощо. Мається огляд департаменту поліції українського націоналістичного руху, агентурні свідчення і листування діяльності українських партій «Спілки», «Мазепинців» та прізвища їх активних діячів. Цінним для нас є і те, що в цьому фонді збереглися вилучені листівки, прокламації, брошури, газети, часописи Революційної української партії і спілки.

Фонд Київського охоронного відділення (Ф.275) містить численні звіти департаменту поліції про аграрний рух, листування з Чернігівським ГЖУ та повітовими справниками про політичну перевірку підозрюваних. Є агентурні відомості діяльності Київського комітету «Громада» Революційної української партії, списки її членів. Листівки та відозви РУП. Міститься інформація щодо розколу в РУП.

Певну цінність становлять документи прокурорського нагляду: подання прокурорів окружних судів прокурорам судових палат, рапорти прокурорів судових палат міністру юстиції, які тією чи іншою мірою відображають селянські заворушення, зупиняючись на причинах їх виникнення. Фонд прокурора Київської судової палати (Ф.317) та фонд Київської судової палати (Ф.318) за вмістом інформації дуже схожі між собою і зберігають порушені справи, в яких розглядалися підпали селянами поміщицьких маєтків, захват ними сіна, зерна, лісів, луків, водоймищ, випасів худоби. Тут є рапорти про єврейські погроми у Стародубі і Чернігові (1905 р.). Містяться справи і проти тих селян, які агітували односельців не сплачувати податки, не підкорятися існуючій владі, за озброєні сутички з поліцією, нелегальні політичні збори тощо.

Фонд Полтавського губернського жандармського управління (Ф.320) складається з листування прокурора Харківської судової палати, полтавськими поліцеймейстерами, жандармськими управліннями про настрої селян, розповсюдження нелегальної преси, про селянські заворушення. Є тут тижневі відомості про тих селян, які брали участь в «аграрних безпорядках», протоколи їх арештів та обшуків.

Фонд Харківського губернського жандармського управління (Ф.336) містить інформацію про виступи селян на аграрному ґрунті в Сумському, Охтирському, Ізюмському, Богодухівському, Валківському повітах Харківської губернії. У фонді зберігаються агентурні відомості про членів РУП, Спілки та їхню діяльність на території губернії. Тут є листування про наростання невдоволення серед населення у зв'язку з нестачею продовольства, спекуляцією, дорожнечею під час Першої світової війни і, як наслідок, розгроми на цьому ґрунті продовольчих лавок.

Фонд Чернігівського губернського жандармського управління (Ф.1439) складається з дізнань про селян, які звинувачувались у зберіганні та розповсюдженні нелегальної літератури по всій Чернігівській губернії. За нашими підрахунками, в губернії на першому місці по розповсюдженню в 1900 - 1917 рр. була література РСДРП (104 заведені справи), на другому - СР (75), на третьому РУП (9) і УСДРП (13), а четверте місце розділила література сіоністів (7) та БУНДу (3). Крім цього, даний фонд містить листування з департаментом поліції, повітовими справниками про селянські заворушення на аграрному ґрунті в Конотопському, Новозибківському, Суразькому повітах Чернігівської губернії (1905 р.), про невдоволення селян, пов'язані із впровадженням столипінської аграрної реформи (1910 - 1912 рр.) та початком Першої світової війни (1914 - 1916 рр.).

Офіціальні документи урядовців: подання губернаторів і начальників губернських жандармських управлінь, щорічні звіти губернаторів царю і рапорти прокурорів - залишаються основними джерелами, які конкретно знайомлять нас з виникненням, ходом, характером і наслідками селянських виступів. Але урядовці, виходячи з політичних позицій, часто не спроможні були розкрити справжні причини селянського руху, його розмах і кількісний склад.

У державному архіві Харківської області (ДАХО) нами було опрацьовано три

фонди. Найвдалішим і найповнішим по збереженню інформації про селянський рух виявився фонд Канцелярії харківського губернатора, III секретне відділення (1879-1917 рр.) (Ф.3). Нам вдалося фронтально опрацювати зазначений фонд і переглянути більш як 700 архівних документів, що стосуються нашої теми. Це дало нам можливість уявити динаміку аграрного руху протягом 1900-1917 років у Харківській губернії і зробити деякі висновки. У фонді представлені документи по всіх активних і пасивних формах боротьби селян. Багато уваги приділено розгляду полтавсько-харківського повстання селян у 1902 році, його причинам та наслідкам. Цей фонд містить відомості про те, як впроваджувалася аграрна столипінська реформа в губернії, а також ставлення селян до цих аграрних перетворень. Описані найрезонансніші сутички на ґрунті цієї реформи, що відбулись у слободі Коломака Валківського повіту (1912 р.), в слободі Зарожна Зміївського повіту (1912 р.), в с. Запольї Мглинського повіту (1913 р.), на хуторі Клочков Харківського повіту (1913 р.), в слободі Міловій Зміївського повіту (1914 р.), в с. Уди Харківського повіту (1915 р.) та с. Нижня Сироватка (1915 р.).

Фонд Харківського губернського присутствія, адміністративне відділення (1890-1918 рр.) (Ф.18) і фонд канцелярії прокурора Харківського окружного суду (1868 - 1919 рр.) (Ф.373) містять у собі секретне листування про розповсюдження нелегальної літератури, списки селян, які брали участь у погромі поміщицьких економій 1902 року, про революційний настрій селян Харківської губернії тощо.

У державному архіві Полтавської області (ДАПО) нас зацікавив фонд канцелярії Полтавського цивільного губернатора (Ф.83), в якому зберігається листування з Полтавським губернським жандармським управлінням, полтавськими поліцейстерами та повітовими справниками про розповсюдження нелегальної преси на території Полтавської губернії, нагляд за «неблагонадійними лицами». Тут є рапорти про селянські виступи в с. Хоминці Роменського повіту (1906 р.), с. Бердянка Костянтиноградського повіту (1906 р.), мастку Ковалевського поблизу м. Миргорода (1916 р.). Циркулярні розпорядження Полтавського губернатора про вжиття заходів проти підпалів і по запобіганню революційних виступів на території губернії.

До важливих архівних документів належать скарги селян Лівобережної України на утиски їх місцевою владою і поміщиками. Особлива їх кількість зустрічається у фондах канцелярії Чернігівського, Харківського, Полтавського генерал-губернатора, губернаторів краю, а також в губернських по селянських справах присутствія. Ця група архівних матеріалів дає змогу розширити відомості про тяжке економічне і політичне становище селян Лівобережжя.

Апологети царизму - поліцейські пристави, справники і губернатори іноді в кар'єристських цілях приховували справжнє становище на місцях. Внаслідок цього в різноманітних документах, в тому числі і статистичних, нерідко зустрічаються суперечливі дані. Тому при вивченні документів до них потрібно ставитися з певною мірою критики.

Фонд прокурора Полтавського окружного суду (Ф.138) в основному складається зі справ по нагляду за обвинуваченими в розповсюдженні нелегальної літератури, організації селянських виступів, протиурядовій агітації тощо. У фонді Полтавської губернської тюремної інспекції (Ф.319) є телеграми, що повідомляють про кількість селян, які були заарештовані за «аграрні безпорядки» у 1908-1909 рр.

Фонд Лубенського окружного суду (Ф.755) містить детальну інформацію справників про знайдені прокламації і розповсюдження нелегальної літератури.

У державному архіві Сумської області (ДАСО) ми працювали над фондами Лебединської, Охтирської, Сумської, Путивльської та Роменської повітової землевпорядної комісії, які схожі між собою за зміщеною в них інформацією, конкретно пов'язаною з реалізацією аграрної столипінської реформи у цих повітах. Так, у фонді Лебединської повітової землевпорядної комісії (Ф.316) містяться головним чином циркуляри головного управління землевпорядкування про надання агрономічної допомоги заможним селянам при відокремленні їх на хутірські та

відрубні ділянки. Тут є примірник закону «Про ссуды и пособия из средств казны при землеустройстве» (1910 р.).

У фонді Охтирської повітової землевпорядної комісії (Ф.399) представлені прошення, приговори та рапорти за 1912 рік про обмеження селянських наділів сіл Олексіно, Тростянець, Радомля тощо. В протоколах та рапортах цього фонду є детальна інформація про розділення землі на відруби в цьому повіті.

Фонди Сумської (Ф.397), Путивльської (Ф.441) та Роменської (Ф.1077) повітової землевпорядної комісії налічують в собі численні проекти виокремлення відрубних ділянок та невеличкі повідомлення про стан землемірних та землевпорядних робіт у даних повітах.

У фонді Конотопської міської управи (Ф.814) нами була виявлена справа «Письмо казаков и крестьян с. Шаповаловки Конотопського уезду на Манифест 17 октября 1905 года», в якому селяни розмірковують над причинами, що викликають аграрний рух.

Фонди поліцейського пристава 1-го стану Роменського повіту (Ф.1063) та Роменського повітового поліцейського управління (Ф.1089) містять інформацію, яка викладена в секретних циркулярах розпоряджень та в листуванні департаменту поліції, Полтавського губернатора, повітових справників та станових приставів про виступи селян на аграрному та політичному ґрунті, про їх арешти та таємні нагляди за неблагонадійними селянами. Ці фонди мають рапорти та протоколи за 1905-1917 роки про події, які носили аграрний та політичний характер в місті та повіті.

У державному архіві Чернігівської області (ДАЧО) Фонд Чернігівського губернського правління (Ф.127) містить відомості про селянський рух у губернії в усіх його формах і проявах. Саме тут збереглися документи про підпали, захват поміщицької землі, рубання лісів, потраву сінокосів, озброєні сутички, сільськогосподарські страйки, нелегальні збори та мітинги, антиурядові висловлювалися, висилання з губернії «неблагонадійних» селян до Сибіру тощо. Є справи про розмежування спірних земель між поміщиками і селянами. Цей фонд викликав цікавість ще й тим, що серед численних документів тут є і маніфест Миколи II про відміну сплати викупних платежів, і рапорти про селянські повстання в сс. Володьковій Дівиці, Безуглівці, Дремайлівці, х. Михайлівському та інших населених пунктах Чернігівській губернії.

У фонді Чернігівського губернського присутствія (Ф.147) нас зацікавили циркуляри губернатора, справи про надання допомоги родинам мобілізованих під час Першої світової війни, пожертвування з продовольчого капіталу на потреби армії, відомості про стан посівів і врожаїв хліба, а також ціни на сільськогосподарські продукти і робочу силу.

Фонд земського начальника 3 дільниці Городнянського повіту м-ка Ріпки Городнянського повіту Чернігівської губернії (Ф. 847) містить документацію про селян звинувачених, у крадіжках і потравах сінокосу у 1913 році.

У фондах Городнянської повітової землевпорядної комісії, м. Городня Чернігівської губернії (Ф.975) та Прилуцької повітової землевпорядної комісії, м. Прилуки Полтавської губернії (Ф.1510) зберігаються постанови сільських сходів про відведення земель під хутори під час століпінської аграрної реформи, списки домовласників, документи про розмежування земель між поміщиками і селянами, а також скарги селян на неправильне розмежування земель.

У відділі державного архіву Чернігівської області, розташованого у місті Ніжині (далі ВДАЧОН), нами були опрацьовані такі фонди:

Фонд Ніжинської повітової земської управи м. Ніжина Чернігівської губернії (Ф.342) містить відомості про кількість поміщицької землі, списки поміщиків; є документи про придушення селянських заворушень, постачання провіанту німецьким окупантам під час Першої світової війни, застосування праці військовополонених у поміщицьких економіях тощо.

Фонди Ніжинського міського судді I-ої дільниці м. Ніжина (Ф.1140) та земського

начальника I-ої дільниці Ніжинського повіту м. Ніжина, Чернігівської губернії (Ф.1204) схожі між собою за вміщеною в них інформацією. В основному тут представлені такі документи, як позови за потраву посівів, рубання лісу, крадіжку лісу, сіна з поміщицьких економій, сплату орендних боргів тощо.

У фонді земського начальника IV дільниці Ніжинського повіту, с. Монастирища Чернігівської губернії (Ф.1206), нами знайдені виконавчі листи земського начальника про стягування штрафів із селян за самовільне залишення робочих місць; а також рапорти волосних старшин про стягування штрафів із селян за потраву посівів, рубання лози, лісу, за крадіжку сіна, пропаганду та агітацію до страйків у поміщицьких економіях.

Фонд земського начальника V дільниці Ніжинського повіту, с. Макіївки Чернігівської губернії (Ф.1207) дає можливість ознайомитися з документами, насиченими даними про самовільне вирубання селянами поміщицького лісу, потрави посівів, знищення межових знаків у період проведення столипінської реформи та ін.

Нарешті, фонд Ніжинської повітової землевпорядної комісії м. Ніжина Чернігівської губернії (Ф.1336) цікавий тим, що містить циркуляри Чернігівського губернатора про порядок проведення Столипінської реформи в Ніжинському повіті, наряди на підготовчі роботи до літнього періоду 1908 року з приводу допомоги селянам у покращенні умов на землі, ліквідації казенних, придбанні селянами банківських земель. У фонді зберігаються відомості про переселенців до Сибіру та Середньої Азії.

На сьогодні сучасна українська джерелознавча література, на жаль, позбавлена окремого збірника, в якому були б зібрані всі документи про селянський рух на Лівобережній Україні на початку ХХ століття. Випущений нещодавно в Росії черговий випуск серії «Крестьянское движение в России в 1901-1904 гг.» включає лише окремі приклади масового селянського руху, в тому числі і в Україні. Тому доцільно, мабуть, подумати про таке видання, назвавши його, наприклад, «Селянський рух в Україні (1900 - лютий 1917 рр.) в документах та матеріалах». Для цього потрібно провести анкетне обстеження всіх архівів, де можуть бути матеріали про селянський рух. Одержані анкетні матеріали сконцентрувати в одному місці й опрацювати відповідно до єдиної методики, силами всіх істориків, які бажали б і змогли узяти участь у цій важливій справі. Тільки, на жаль, і досі очікуваної уніфікації методів і методики вивчення селянського руху серед істориків не досягнуто, хоча основи для розв'язання цього завдання були вироблені ще в 60-х роках минулого століття М.Н. Лещенком⁷, Д.П. Пойдою⁸, Б.Г. Литваком⁹, Л.П. Мулявічюсом¹⁰ тощо. Але це тема для наступного повідомлення.

Джерела та література:

1. Бирюкович В.В. Сельскохозяйственная техника. - СПб., 1903; Пешехонов А.В. Аграрная проблема в связи с крестьянским движением. - СПб., 1906; Исаев А.А. Смута и земельный вопрос. - СПб., 1906; Елишев А.И. Красный петух. - СПб., 1906; Оправхата П. Сільські масовки і революційне селянство. - К., 1907; Веселовский Б. Крестьянский вопрос и крестьянское движение в России (1902-1906 гг.). - СПб., 1907; Аграрное движение в России в 1905 - 1906 годах. Обзоры по районам: В.Б. Веселовского, В.С. Голубева, В.Г. Громана и др.- В 2-х т. - Т.1. - СПб., 1908; Маслов П. Аграрный вопрос в России. В 2-х т. - Т.П. Кризис аграрного хозяйства и крестьянское движение. - СПб., 1908; Горн В. Крестьянское движение до 1905 года. В кн.: Общественное движение в России в начале XX века. - Т.1. - СПб., 1909; Еропкин А.В. П.А. Столыпин и Указ 9 ноября. Лекция, чит. в Москве и Петербурге. - СПб., 1912; Прокопович С.Н. Аграрный кризис и мероприятия правительства. - М., 1912; Доронин И.Г. Как живут люди на хуторах. - Глубокое, 1913; Федорченко С.З. Народ на войне. Фронтовые записки. - К., 1917; Кауфман А.А. Аграрный вопрос в России: курс народного университета. - Изд. 2-е. - М., 1918.
2. Бруцкус Б.Д. Аграрный вопрос и аграрная политика. - Пг., 1922; Крестьянские движения 1902 года: Материалы по истории крестьянских движений в России / Под ред. Б.Б. Веселовского, В.И. Пичеты, С.М. Фриче. - М.-Пг., 1923; Глушко С. З селянських рухів на Чернігівщині 1905 року // Україна. - 1925. - № 4 (14); Дроздов И.Г. Крестьянские волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы первой русской революции 1905-1906 гг. (По неопубликованным архивным данным бывшего Черниговского губернского жандармского

управления, а также и по другим архивным материалам). - М. - Л., 1925; Флеровский И. Наша первая рабоче-крестьянская революция 1905 года. За двенадцать лет до Октября. - М.-Л., 1925; Кныш А.П. Двадцать лет тому назад / В кн.: Деревня в 1905 г. (По воспоминаниям селькоров). - М. - Л., 1926; Городцов А.И. Крестьянское движение в 1905 году. - Л., 1926; Граве Б.Б. К истории классовой борьбы в России в годы империалистической войны июль 1914 г. - февраль 1917 г. Пролетариат и буржуазия. - М.-Л., 1926; Карпов Н. Крестьянское движение в революции 1905 г. В документах. - Л., 1926; Качинский В. Селянский рух на Україні в роки 1905-1907. - Ч.1. - Полтава, 1927; Шестаков А.В. Очерки по сельскому хозяйству и крестьянскому движению в годы войны и перед Октябрём 1917 года. - Л., 1927; Руднев В. Крестьянское движение в начале XX века. - М., 1929; Киржниц А. Рабоче-крестьянские массы в борьбе с погромами в 1905 г. - М., 1930; Шестаков А.В. Борьба сельских рабочих в революции 1905-1907 гг. - М. - Л., 1930; Новицкий М. 1905 рік на українському селі (Спогади). - Харків, 1931; Крастынь Я. Революционная борьба крестьян в России в годы империалистической войны (1914-1916 гг.). - М., 1932; Гайсинович А. Крестьянское движение 1902 года в Харьковской и Полтавской губерниях. - М., 1934; Лавинский В., Фролов Н. Как жили крестьяне при царе. - Л., 1936.

3. Лось Ф.С. Селянські рухи на Україні в роки сталинської реакції // Наукові записки Інституту історії. - Т.1. - К., 1943; Йоко ж. Україна в роки сталинської реакції // Нариси з історії України. - К., 1944. - Вип. 11; Емелях Л.И. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году // Исторические записки АН СССР. - Т.38. - М., 1951; Деренковский Г.М. Ленинская «Искра» и крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году // Доклады и сообщения Института истории АН СССР. - Вып.2. - М., 1954; Астахов В., Кондуфор Ю. Революционные события 1905-1907 гг. в Харькове и губернии. - Харьков, 1955; Дубровский С.М. Крестьянское движение в революции 1905-1907 гг. - М., 1956; Революционные события на Полтавщине 1905-1907 гг. Документы и материалы. - Харьков, 1957; Теплицкий В.П. Реформа 1861 р і аграрні відносини на Україні (60-90-ті роки XIX ст.). - К., 1959; Першин П.М. Нариси аграрної революції в Росії. - К., 1959; Лещенко Н.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года (60-е годы XIX ст.). - К., 1959; Крестьянское движение в России в 1890-1900 гг. Сборник документов / Под ред. А.В. Шапкарина. - М., 1959; Демченко М.В. Робітничий і селянський рух на Україні в період сталинської реакції (1907-1910 рр.) - К., 1959.

4. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году. Сборник документов / Под ред. А.Г. Слюсаренко. - Харьков, 1961; Кирьянов Ю.И. Крестьянское движение на Украине в годы первой мировой войны (До Февральской революции 1917 г.) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г. - К., 1962; Лещенко Н.Н. Методика статистического изучения размаха и форм крестьянского движения XIX в. / Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г. - К., 1962; Особенности аграрного строя России в период империализма // Материалы сессии Научного совета по проблеме «Исторические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции», Май 1960 г. - М., 1962; Анфимов А.М. Российская деревня в годы первой мировой войны (1914-февраль 1917 гг.). - М., 1962; Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века. - М., 1963; Зайончковский П.А. Кризис самодержавия на рубеже 1870-1880-х годов. - М., 1964; Робітничий рух на Україні в роки реакції (червень 1907 р. - жовтень 1910 р.). Збірник документів. [Відр. ред. М.В. Демченко]. - К., 1965; Мальцева Н.А. О количестве крестьянских выступлений в период столыпинской аграрной реформы // История СССР. - 1965. - № 1; Крестьянское движение в России в годы первой мировой войны. Июль 1914-февраль 1917 гг. Сборник документов / Под ред. А.М. Анфимова. - М.-Л., 1965; Пойда Д.П. Про методику вивчення селянського руху періоду монополістичного капіталізму // Український історичний журнал. - 1966. - № 5; Першин П.Н. Аграрная революция в России: историко-экономическое исследование: В 2-х кн., кн.1. - М.; Лавров П.А. Рабочее движение на Украине в период нового революционного подъёма 1910-1914 гг. - К., 1966; Крестьянское движение в России в 1907-1914 гг. Сборник документов / Под ред. А.В. Шапкарина. - М. - Л., 1966; Минц И.И. История Великого Октября. - В 3-х т. - Т.1. - М., 1967; Історія селянства Української РСР: У 2-х т. - Т.1. - К., 1967; Литвак Б.Г. Опыт статистического изучения крестьянского движения в России XIX в. - М., 1967; Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX століття. - К., 1968; Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху монополістичного капіталізму. - К., 1970; Мулявічус Л.П. Про методи та методику вивчення селянських рухів // Український історичний журнал. - 1971. - № 1; Коллард Юрій Спогади юнацьких днів 1897-1906: Українська студентська громада в Харкові і революційна українська партія / М.А. Антонович (вступне слово й редакція). - Торонто, 1972; Лось Ф.С., Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі. 1907-1914 рр. - К., 1976; Емелях Л.И. Крестьяне и церковь накануне Октября. - Л., 1976; Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. - К., 1977; Історія Української РСР: У 8-ми т. - 10-ти кн. - Т.3. - К., 1978; Дорохова А.П. Селянський рух на Україні в роки першої світової війни // Український історичний журнал. - 1978. - №8; Герасименко А.Г. Боротьба крестьян против аграрной реформы

Столыпина в годы I мировой войны / Крестьянское движение в 3-х русских революциях. Межвузовский сборник. - Куйбышев, 1982; Опря А.В. Роль крестьянского поземельного банка в проведении столыпинской аграрной реформы на Украине: (1906 - 1916 гг.); Автореф. дис. ... канд. ист. наук. - Днепрпетровск, 1982; Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / Упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. - Б.м., 1983. - Т.1; Анфимов А.М. Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России 1881-1904 гг. - М., 1984; Герасименко А.Г. Борьба крестьян против столыпинской аграрной политики. - Саратов, 1985; Анфимов А.М. О методике учёта крестьянских выступлений и количества участников в них // В кн.: Социально-экономическое развитие России: Сб. статей к 100-летию со дня рождения Н.М. Дружинина. - М., 1986.

5. Столыпин П.А. Нам нужна Великая Россия...: Полн. собр. речей в Государственной думе и Государственном совете. 1906 - 1911 гг. / Предисл. К.Ф. Шаццло; Сост., коммент. Ю.Г. Фельштинского. - М., 1991; Шевченко В.М. Мобілізація земельної власності на Поділлі 1906 - 1914 рр. // Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України: Тези доповідей і повідомлень V Всеукраїнської конференції. - К., 1991; Шевченко В.М. Нові документи з історії селянського руху на Чернігівщині на початку ХХ ст. // Питання вітчизняної та зарубіжної історії. - Чернігів, 1991; Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку ХХ століття (Упорядник, автор передмови і приміток О.Федьков). - Тернопіль, 1991; Аврех А.Я. П.А. Столыпин и судьбы реформ в России. - М., 1991; Борисенко В.А. До питання про Революційну українську партію // Наукові праці з питань політичної історії. - К., 1991. - Вип.169; Алаторцева А.И. Советская историческая наука на переломе 20-30-х годов // История и сталинизм / Сост. А.Н. Мерцалов. - М., 1991; Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст. Програмні документи перших політичних партій / Наук.-інформаційне підприємство «Пошук». [Упоряд. В.С.Журавський.]. - К., 1992; Політичні партії на Україні (1905-1925 рр.) / [Відп. за вип. М.Ю. Козицький]; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. - К., 1992; Шевченко В.М. Малоизученные формы классовой борьбы крестьянства Украины в годы Первой мировой войны // Крестьянское хозяйство: история и современность. - Часть 2. - Вологда, 1992; Левенець Ю.А. Ліворадикальні партії в Україні напередодні жовтневого перевороту // Український історичний журнал. - 1992. - № 3; Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. - К., 1993; Наумов С.О. Діяльність українських політичних організацій на Сумщині (к. ХІХ - 1907 р.) // Матеріали ІІ Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції - Суми, 1994; Шевченко В.М., Демченко Т.П. До історії діяльності РУП на Чернігівщині // Сіверянський літопис. - 1995. - № 6; Трохимович В. Правда про селянина і землю // Армія України. - 1996. - 30 липня; Шевченко В.М. До питання про селянські виступи на Чернігівщині в період Першої світової війни (липень 1914 - лютий 1917 рр.) // Людина, суспільство, культура: історія та сучасність. - Чернігів, 1996; Седов А.В. Февральская революция в деревне: Учебное пособие. - Нижний Новгород, 1997; Майстренко В.С. Столыпінська аграрна реформа в Харківській губернії: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. - Харків, 1997; Шевченко В.М. РУП і селянське повстання 1902 року на Лівобережній Україні / Історія та культура Лівобережної України. - К., Ніжин, 1997; Солдатенков В., Кривошия В. Революційна українська партія // Віче. - 1998. - № 1; Тютюкин С.В. Первая мировая война и революционный процесс в России (Роль национально-патриотического фактора) // Первая мировая война: пролог ХХ века. - М., 1998; Шевченко В.М. До питання про кількісну характеристику селянського руху в Україні періоду Першої світової війни (1914-лютий 1917) // Перша світова війна і слов'янські народи. Матеріали міжнародної наукової конференції. 14-15 травня 1998 року. - К., 1998; Андрусишин Б.І. Україна в роки Першої світової війни // Перша світова війна і слов'янські народи. Матеріали міжнародної наукової конференції. 14-15 травня 1998 року. - К: НПУ ім. Драгоманова, 1998; Андрусишин Б. Україна в роки Першої світової війни // Історія в школі. - 1998. - № 5-6; Крестьянское движение в России в 1901-1904 гг. Сборник документов. - М., 1998; Демченко Т.П., Онищенко В.І. Аграрні рухи на Чернігівщині на сторінках часопису «Український вестник» (1906 р.) // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. - Вип. IV, Чернігів, 1999; Россия на рубеже XIX-XX веков. Материалы научных чтений памяти профессора В.И. Бовыкина. Москва, МГУ им. М.В. Ломоносова, 20 января, 1999 г. - М., 1999; Вовк І. Українське селянство наприкінці ХІХ - на початку ХХ століття // Історія України. - 1999. - № 34 (вересень); Панченко П.П., Марчук В.А. Аграрная политика и аграрные отношения в России в ХХ веке. - М., 2000; Тюкавкин В.Г. Великоорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа. - М., 2001; Бочаров В.В. Столыпінська аграрна реформа в Катеринославській і Харківській губерніях (1906-1916 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. - Донецьк, 2001; Шевченко В.М. Селянське повстання 1902 року: погляд через століття // Література та культура Полісся. - Вип. 17. - Ніжин, 2001; Шевченко В.М. Загальна характеристика мобілізації приватної земельної власності на Півдні України (1906-1914 рр.) // Вісник Дніпропетровського університету: Історія та археологія. - Вип. 10. - 2002; Третяк А.М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні: Навчальний посібник. - К., 2002; Шевченко В.М. Земля та її господарі: загадки історії (До питання про мобілізацію земельної власності в Україні у 1861-1917 роках) // Література та культура Полісся. - Вип. 20.

- Ніжин. - 2002; Анфимов А.М. П.А. Столыпин и российское крестьянство / А.М. Анфимов; Рос. акад. наук. Ин-т рос. истории. - М., 2002; Бойко В. Історіографія реформи державних селян другої половини ХІХ ст. в Лівобережній Україні // Література та культура Полісся. Вип. 20. Історичні та культурологічні процеси на Поліссі та в Україні (к. ХІХ - поч. ХХ ст.). - Ніжин, 2002; Шевченко В.М. Мобілізація колективної земельної власності на Півдні України у 1905-1914 рр. // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. - Дніпропетровськ, 2002; Кугашев І. Участь українського селянства у політичній боротьбі 1917 року // Історія в школі. - 2002. - №2; Яременко М.Ф. Сумщина пореформена (1861 - 1916 рр.): Монографія. - Суми, 2002; Герасименко О.В. До питання про політичну агітацію серед селянства України на початку ХХ століття // Література та культура Полісся. Вип. 20. Історичні та культурологічні процеси на Поліссі та в Україні (к. ХІХ - поч. ХХ ст.). - Ніжин, 2002; Герасименко О.В. З історії селянських виступів у рр.). // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. С.В. Кульчицького, А.Г. Морозова. - Черкаси: Черкаський державний університет ім. Б. Хмельницького, 2003. - Вип.7; Реснт О.П. Україна в імперську добу (ХІХ - початок ХХ ст.). - К., 2003; Поршнева О.С. Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны. - М., 2004; Шевченко В.М. К вопросу о социально-правовом положении крестьянства в конце ХІХ - начале ХХ века (на примере Левобережной Украины) // Историко-правовые и социально-экономические аспекты развития общества: Сборник материалов межвузовской научно-практической конференции. - Вип. 2. - Чернигов, 2004; Бородин А.П. Столыпин. Реформы во имя России. - М., 2004; Вільшанська О.Л. Повсякденне життя населення України під час першої світової війни // Український історичний журнал. - 2004. - № 4 (липень-серпень); Шевченко В.М., Герасименко О.В. Століття повстання селян у селі Володькова Дівиця на Чернігівщині 1904 року. - Чернігів, 2004; Герасименко О.В. Революційна українська партія в боротьбі за селянство // Український селянин: Зб. наукових праць / За ред. С.В. Кульчицького, А.Г. Морозова. - Черкаси: Черкаський державний університет ім. Б. Хмельницького, 2004. - Вип. 8. (Спеціальний: Матеріали V Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії); Ковальченко І.Д. Аграрный строй России второй половины ХІХ - начала ХХ в. - М., 2004; Наумов С. Глухівська організація РУП - УСДРП та її література (поч. ХХ ст.) // Сіверянський літопис. - 2005. - № 2-3; Реснт О.П. Революція та соціальні рухи трудящих мас України // Український історичний журнал. - 2005. - № 4; Первая революция в России: взгляд через столетие. - М., 2005; Шевченко В.М. Стан народної освіти в Лівобережній Україні (кінець ХІХ - початок ХХ) // Сіверянський літопис. - 2006. - № 2; Наумов С.О. Створення Революційної української партії // Український історичний журнал. - 2006. - № 2.
6. Мулявічус Л.П. Про методи та методику вивчення селянських рухів // Український історичний журнал. - 1971. - № 1. - С.27.
7. Лещенко М.Н. Удосконалювати методику дослідження селянських рухів // Український історичний журнал. - 1966. - № 5. - С.32-38; Лещенко Н.Н. Методика статистического изучения размаха и форм крестьянского движения XIX в. / Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г. - К., 1962. - С.53-64.
8. Пойда Д.П. Про методику вивчення селянського руху періоду домонополістичного капіталізму // Український історичний журнал. - 1966. - № 5. - С.25 - 31.
9. Литвак Б.Г. Координація методики вивчення селянського руху - завдання принципової важливості // Український історичний журнал. - 1967. - № 1. - С.100-104; Литвак Б.Г. Опыт статистического изучения крестьянского движения в России XIX в. - М., 1967.
10. Мулявічус Л.П. Вказ. праця. - С.23-32.

АНАТОЛІЙ ТИМОШЕНКО

ГРОМАДСЬКА І БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ Г.ГАЛАГАНА

Серед дослідників зустрічається думка про те, що історія - це насамперед люди та їх вплив на хід історичних процесів. Розвиваючи цю ідею, зауважимо, що сила такого впливу залежить від місця тієї чи іншої особи в політичній ієрархії, особливостей її характеру, мислення, таланту і виховання. Даючи оцінку зробленому конкретною людиною, потрібно говорити про глибину її внутрішнього світу, оскільки, навіть вчинки не можуть бути мірилом, коли не доведено, що це не поза. Розмаїття і суперечливість в оцінках зробленого Г.Галаганом - відомим громадським діячем др. пол. ХІХ ст. - у черговий раз засвідчують, що аналіз життя